

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

ЧОРНОБАЙ ВАЛЕРІЯ АНАТОЛІЇВНА

УДК 248.154

**БОГОСЛОВСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ
ФЕНОМЕНА САМОТНОСТІ**

Спеціальність 09.00.14 – богослов'я

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України, м. Київ

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Остащук Іван Богданович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, професор
кафедри богослов'я та релігієзнавства

Офіційні опоненти: Филипович Людмила Олександрівна,
доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу філософії та історії
релігії Відділення релігієзнавства
Інституту філософії НАН України
імені Г.С. Сковороди.

Русин Іван Іванович, кандидат
філософських наук, ректор Української
євангельської теологічної семінарії.

Захист відбудеться «28» серпня 2020 року об 10 год. 00 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «28» липня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Мокієнко М.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В умовах сучасних суспільних, політичних, економічних та світоглядних трансформацій, зумовлених процесами глобалізації та індивідуалізації, потужним прогресом у сфері інформаційних технологій, загрозливими життю пандемій та переоцінкою загальноприйнятих цінностей, сучасна людина перебуває перед необхідністю постійної адаптації, узгодження своєї ролі у складній системі взаємостосунків і переосмислення свого місця в житті. Одним із проявів неузгодженості міжособистісних стосунків людини з оточуючими, собою і Богом стає самотність.

Феномен самотності з його багатогранністю, складністю проявів та масштабами розвитку в сучасному світі поставив задачу його цілісного вивчення як універсального загальнолюдського досвіду духовного, індивідуального та соціального життя, для якого немає вікових, статевих, географічних, етнічних, економічних чи культурних кордонів.

Для України тематика цього дослідження є актуальною, зважаючи на конфесійну і мовну поліфонію, хитку політичну ситуацію, економічну нестабільність та соціальну фрагментацію країни, що посилює почуття втрати сенсу існування та самотності її громадян. З огляду на те, що Україна позиціонує себе як держава, що ґрунтується на християнських цінностях, а християнство як релігійна традиція передбачає віру у можливість спілкування і побудови особистих стосунків людини з Особистісним Богом, виникає питання про те, чи можуть певні аспекти зовнішньої релігійної активності віруючої людини (наприклад, участь у релігійних обрядах та організованих релігійних спільнотах) і аспекти внутрішньої релігійності (окремі переконання та вірування християнина про природу і характер Бога чи образ Бога у свідомості віруючої людини) – слугувати певним запобіжником або буфером проти самотності, чи, навпаки, детермінувати почуття самотності віруючої людини? Актуальним є також питання зв'язку самотності християн України із такими соціально-демографічними та психологічними факторами, як вік, стать, сімейний стан, кількість, якість та стиль міжособистісних стосунків. Суспільна значущість проблеми самотності серед християн, недостатній рівень теоретичного дослідження феномена самотності та самотності як способу життя з богословсько-соціологічної перспективи вимагають побудови нової релевантної та цілісної богословської позиції щодо явища самотності серед християн, адекватної для сучасного національного та світового контекстів, що зумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року) та відповідно до наукової теми кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

«Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903). Окрім того, робота виконана у межах інтегрованої освітньо-дослідницької програми Центру дослідження релігії НПУ імені М. П. Драгоманова «Сучасне протестантське богослов'я», що розробляється і впроваджується спільно з Євро-Азіатською теологічною асоціацією відповідно до додаткової угоди №1 до договору про співпрацю між Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова і громадською організацією «Євро-Азіатська теологічна асоціація» від 19 грудня 2015 р.

Метою дисертаційного дослідження є системний аналіз феномена самотності та самотнього способу життя сучасних християн у богословській і соціологічній площинах.

Відповідно до поставленої мети визначені наступні дослідницькі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз феномена самотності християн України та виокремити богословські та соціально-психологічні чинники його виникнення.
2. Уточнити зміст і дослідити трансформацію поняття «самотність», «одинокий спосіб життя» та інших суміжних категорій: «усамітнення», «відчуження», «безшлюбність», «ізоляція» у богословсько-історичному і соціологічному контекстах.
3. Проаналізувати роль безшлюбності та самотнього способу життя у формуванні переживання самотності сучасних християн України.
4. Визначити методологічні засади емпіричного дослідження самотності серед сучасних християн, виокремивши його основні типи, критерії, показники та рівні.
5. Встановити й окреслити відмінність між типами самотності та їх зв'язок з соціальними, індивідуальними та богословськими чинниками.

Об'єктом дослідження є феномен самотності та самотнього способу життя сучасних християн України.

Предметом дослідження є богословсько-соціологічний вимір феномена самотності й самотнього способу життя сучасних християн України.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Оскільки тема самотності та самотнього способу життя християн порушує широкий спектр проблем в пізнанні закономірностей взаємодії особистості, суспільства і Бога, відповідно, вона перебуває у фокусі вивчення кількох гуманітарних наукових дисциплін: богослов'я, філософії, соціології, культурології та психології.

На рівні філософського аналізу вивчення феномена самотності та пов'язаних з ним усамітнення і відчуження відображено в працях М. Бердяєва, М. Бубера, М. Гайдеггера, С. К'єркегора, Г. Маркузе, Ж.-П. Сартра, В. Соловйова, Г. Торо, Е. Фромма. З проблематики самотності, безшлюбності та самотнього способу життя в богословському та соціальному аспектах відомими є роботи Отців Церкви: Климента Александрійського, Григорія Богослова, Василя Великого, Ієроніма Стридонського, Григорія Палами, а також сучасних науковців: Б. Де Пауло, Е. Кленінберга, К. Олсона. З соціально-культурологічної перспективи самотність розглядається як соціальне явище, зумовлене усвідомленням індивідом дефіциту спілкування або відносин з іншими людьми в контексті певної культури (С. Вербицька, О. Данчева, І. Кон, Р. Патнем, Л. Пепло, Д. Перлман, Н. Покровський, Ж. Пузанова, Д. Рісмен, Е. Рокач, П. Слейтер, П. Сьюдфельд, Ю. Швалб). У межах

психологічного підходу самотність розглядається як негативне переживання браку значущих, емоційно близьких стосунків, детерміноване комбінацією суспільних й індивідуальних чинників та укорінене переважно у минулому досвіді людини (Р. Вейс, В. Дерлега, Т. Джонсон, Дж. Зілбург, Г. Коллінз, К. Роджерс, У. Садлер, Ф. Фромм-Рейхманн, Г. Шагівалєєва). Проблеми небезпечних соціально-психологічних наслідків самотності, а також її гендерним аспектам присвячені роботи Л. Гуссенса, О. Енгельгардт, Дж. Касіоппо, Н. Романової, Н. Цветкової та ін. Феномен самотності з точки зору теорії міжособистісної прив'язаності досліджується у роботах К. Бартолом'ю, Е. ДіТоммасо, Т. Клінтона, Г. Сібсі, С. Хазан, Л. Хоровітца, Ф. Шейвера та ін. Питанню зв'язку міжособистісного стилю прив'язаності з внутрішніми та зовнішніми аспектами релігійності віруючих присвячені іноземні дослідження М. Бредшоу, К. Еллісона, Л. Кіркпатрика та ін.

Використана для дисертаційного дослідження література умовно поділена на дві групи – первинні та вторинні джерела. До первинних джерел належать: біблійні священні тексти, праці християнських мислителів різних епох, статистичні дані з офіційних джерел; до вторинних: статті з енциклопедій і словників, праці з християнської історії та релігії, сучасні наукові дослідження щодо впливу теологічної християнської парадигми і соціально-психологічних факторів на переживання самотності. Незважаючи на велике значення названих вище досліджень, підкреслено, що у вітчизняному науковому полі феномен самотності та самотності як способу життя християн не знайшов ще належного відображення і потребує систематичного та глибокого вивчення. Слабо розкриті філософські та богословські засади осмислення самотності, соціально-культурологічні, психологічні та богословські причини виникнення цього переживання серед християн. Також, детальної аналітики зв'язку самотності з релігійним досвідом сучасних християн через призму компаративного аналізу ні в межах європейських богословсько-соціологічних досліджень, ані в українському інтелектуальному просторі здійснено не було, що постає як значна прогалина у знаннях з зазначеної теми.

Методологічною основою дослідження виступають: принцип історизму (розгляд феномена самотності в історико-богословській перспективі); порівняльний аналіз різних точок зору і підходів до самотності, що дає можливість простежити контекстуальне навантаження поняття «самотність» і інших близьких за змістом понять (одинокий спосіб життя, усамітнення, відчуження, ізоляція, ретрит тощо) та виокремити різні типи самотності. Крім того, в ході дослідження використано системний підхід у розумінні людини в її взаємозв'язку з Богом, суспільством і собою, який дозволяє розглядати самотність як явище неоднозначне і багатогранне – духовне, соціальне і психологічне.

Дисертаційна робота виконана з використанням загальнонаукових методів теоретичного пізнання. Методи аналізу та синтезу застосовано в процесі виділення суттєвих ознак предмету дослідження, що є основою для подальшого об'єднання різних підходів до осмислення самотності в єдину систему. Для виокремлення загальних тенденцій розвитку самотності сучасної людини в дисертації використано методи абстрагування та узагальнення, для формулювання висновків дослідження, наведених у дисертації, використано такі логічні прийоми як аналіз та індукція.

Для досягнення мети і реалізації завдань дослідження застосовано також комплекс загальнонаукових емпіричних методів: для розробки завдань дослідження, визначення компонентів, показників, критеріїв та рівнів прояву самотності, а також чинників, які детермінують виникнення почуття самотності у християн України; діагностичних: Інтернет-анкетування (для з'ясування рівня й особливостей переживання самотності християн); методів математичної статистики: для визначення валідності та надійності тестової методики та оцінки загальної внутрішньої узгодженості авторського опитувальника – коефіцієнт Альфа Кронбаха та факторний аналізи; частотний, кореляційний аналізи (критерій Пірсона), t - критерій Стюдента та дисперсійний аналіз – для визначення факторів, що впливають на переживання самотності серед християн.

Емпіричною та інформаційною базою дослідження виступають результати узагальнення даних вітчизняної та іноземної наукової літератури з проблематики самотності та самотності самотності, а також результати анкетування, проведеного за допомогою авторської методики «Опитування самотності серед християн» (ОССХ).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше у вітчизняному богослов'ї здійснено комплексний аналіз феномена самотності та самотності самотності сучасних християн з богословсько-соціологічної перспективи.

Істотні наукові результати, що становлять новизну дисертаційної роботи, виносяться на захист і конкретизуються у таких положеннях:

Вперше:

– обґрунтовано необхідність застосування типологічного підходу в дослідженні самотності серед християн як багатогранного феномена, що дало змогу виокремити п'ять основних типів самотності: соціальна, емоційна, культурна, екзистенційна та духовна самотність.

– доведено, що з богословської точки зору протилежністю самотності є реляційність. Ця вічна взаємодія у взаємостосунках є онтологічною ознакою як Особистостей Трійці, так і людини, створеної за Її подобою. Повнота людської ідентичності практично реалізується через соціальну, реляційну природу людини у приналежності до сім'ї та громади віруючих у Христа людей – до християнської спільноти.

– виявлено, що, брак усвідомлення людиною божественної ідентичності, тобто формування негативного образу Бога у свідомості людини, призводить до руйнації заснованих на довірі взаємостосунків із Ним (що є основою переживання духовної самотності), а також породжує нерозуміння людиною своєї ідентичності, свого місця у Всесвіті (тобто екзистенційну самотність), які своєю чергою, спричиняють соціальну та емоційну самотності, пов'язані із проблемами у взаємостосунках із спільнотами та іншими людьми. З іншого боку, культурна самотність сприяє кристалізації ідентичності християнина та переоцінці цінностей – і в цьому полягає позитивний аспект такого типу самотності.

– визначено, що зв'язок самотності самотності із вищими показниками морального задоволення власним життям є опосередкований вільним вибором людини в умовах сучасних індивідуалістичних ідеалів свободи та комфорту та високого рівня матеріального забезпечення індивідів; одночасно визначено, що

одинокий спосіб життя є пов'язаним із більшим ризиком переживання емоційної та соціальної самотності для представників колективістських суспільств за умови відсутності стабільного матеріального забезпечення індивідів. Також зазначено, що наявний перекис акцентів в євангельських колах в сторону шлюбу спричинює амбівалентне ставлення та певну стигматизацію дорослих євангельських християн, які, будучи у зрілому віці, не перебувають в шлюбі, що підсилює переживання ними самотності у церковному українському контексті. Це вимагає переосмислення і подальшої розробки євангельської позиції щодо безшлюбності та самотності християн.

- розроблено новий інструментарій – україномовний авторський опитувальник самотності серед християн (ОССХ), що дозволяє вимірювати рівні кожного з типів самотності та їх показники і може бути рекомендований для використання у дослідженнях, спрямованих на поглиблений аналіз самотності серед християн.

- встановлено існування суттєвого впливу таких незалежних соціально-психологічних факторів на переживання християнами України самотності різного типу, а саме: віку, статі, сімейного статусу, стилю прив'язаності до інших значимих людей і до Бога, їх залученості до служіння у церковних громадах та їх ставлення до усамітнення.

Уточнено:

- зміст поняття «феномен самотності християн» як гострого негативного переживання реального чи уявного розколу або відсутності мережі значимих відносин і зв'язків внутрішнього світу особистості, що призводить до незадоволеності потреби людини у стосунках із значимими іншими людьми, з собою та Богом; смислове навантаження понять «одинокий спосіб життя», «безшлюбність», «зречення», «цнотливість», «целібат» та окреслено їх зв'язок із такими поняттями як «самотність» та «усамітнення».

- класифікацію основних видів самотності (екзогенна, ендогенна, короткотривала, епізодична, хронічна, добровільна, примусова), рівнів прояву самотності (низький, середній, високий), типів самотності (соціальна, емоційна, культурна, екзистенційна, духовна) та корелятивів (або проявів) самотності: самотність (solo living), анахоретство, відлюддя, затворництво, усамітнення, ретрит, ізоляція, самотність у ув'язненні, вигнання, остракізм, сенсорна депривація, вилучення, відчуження, відторгнення.

- показники емоційної, соціальної, екзистенційної, культурної та духовної самотності.

Набуло подальшого розвитку:

- розуміння, що з богословської точки зору духовна самотність є першопричиною деяких інших типів самотності, вона бере свої витoki у людській гріховності, проте долається завдяки присутності Бога Духом Святим із віруючими людьми у Христі. Поряд із переважно негативною оцінкою самотності, підкреслено також терапевтичну функцію тимчасового усамітнення віруючої людини заради спілкування із Богом як необхідного засобу подолання проблеми самотності та відновлення духовних сил християнина.

- визначення взаємозв'язку окремих богословських, соціокультурних та

психологічних чинників виникнення феномена самотності серед християн України: процеси та явища, що відбуваються в сучасному суспільстві (політична, соціально-економічна невизначеність, урбанізація, глобалізація, технологізація, індивідуалізація тощо); життєві кризові ситуації (переїзд, розлучення, хвороба, що передбачає ізоляцію, смерть близької людини тощо); психологічні особливості людини (знижена самооцінка, сором'язливість, інтроверсія, когнітивні установки, що перешкоджають формуванню близьких стосунків); нерозвиненість комунікативних навичок; соціальні чинники (вікова, статева, національна, професійна, конфесійна приналежність, рівень матеріального забезпечення, сімейний статус, самотнє проживання тощо); богословські чинники: певні релігійні практики та переконання або вірування деяких християн, що не відображають надійну прив'язаність до Бога.

Теоретичне і практичне значення дослідження. Висновки та теоретичні положення, обґрунтовані в дисертаційному дослідженні, сприяють глибшому розумінню феномена самотності та самотнього способу життя християн в межах сучасного богослов'я. Отримані результати дисертаційної роботи, основні її положення та висновки можуть бути використані в теологічних, богословських, філософських, культурологічних, психологічних і соціологічних дослідженнях, а також враховані при подальшій розробці ефективних практик і стратегій подолання самотності серед християн. Матеріали дослідження можуть також слугувати для підготовки відповідної навчальної та методичної літератури, призначеної допомогти працівникам в сфері духовної, психологічної, соціальної роботи своєчасно виявляти проблему самотності, аналізувати причини її виникнення, а також в майбутньому знаходити ефективні шляхи подолання самотності християн в сучасній українській церкві та суспільстві.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є авторською роботою, висновки та положення наукової новизни якої одержані здобувачем самостійно. Використані у дисертації ідеї, гіпотези та положення інших авторів мають відповідні посилання і слугують для підкріплення думок автора дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та пройшли апробацію у доповідях на науково-теоретичних та методичних *семінарах*: «Into Religious Talks» (Львів, 19 березня 2019); «Самотність і стилі прив'язаності» (Харків, 25-26 лютого 2018, Коростень, 29-30 квітня 2018); на *науково-практичних конференціях* різного рівня: *міжнародних*: «Cambridge Scholars Network» (Моггехангер, Бедфордшир, Англія, 2-8 червня 2017), «European Leadership Forum» (Вісла, Польща, 19-24 травня 2018), «Being Human in a Technological Age: Rethinking Theological Anthropology» (Львів, 2-23 лютого 2019), «Eastern European Leadership Forum» (Київ, 7-10 листопада 2018 та 7 листопада 2019), «Solo-Forum» (Тбілісі, Грузія, 8-10 листопада 2019), «The Osijek Winter Doctoral Colloquium (Осієк, Хорватія, 19-30 січня 2020); *всеукраїнській*: «Протестантські церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (до 500-ліття Реформації): IV Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Тернопіль, 27-28 квітня 2017).

Публікації. Основні положення та результати роботи висвітлено у 13 одноосібних статтях та одній у співавторстві, 7 з яких розміщені в українських фахових виданнях із філософських наук, 2 – в іноземних фахових періодичних виданнях та 5 – опубліковані в інших наукових виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Структура дисертаційної роботи зумовлена логікою дослідження, що впливає з його мети та завдань. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та 7 додатків. Загальний обсяг дисертації – 267 сторінок, з них 211 основного тексту. Список використаних джерел налічує 309 найменувань, з них 202 – іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, ступінь розробленості проблеми, її зв'язок із науковими програмами, планами, темами; сформульовано мету й завдання роботи, об'єкт і предмет, окреслено теоретико-методологічну основу дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення дисертації, подано відомості про апробацію дослідження; наведено дані про публікації автора, структуру та обсяг дисертації.

Перший розділ «Теоретичні основи вивчення феномена самотності» присвячено детальному аналізу результатів попередніх вітчизняних та зарубіжних досліджень з проблематики феномена самотності, що дозволило висвітлити стан наукової розробки теми, систематизувати основні підходи та теорії щодо осмислення феномена самотності, визначити чинники його виникнення та класифікувати основні типи і види самотності.

У **підрозділі 1.1 «Концептуальні підходи до вивчення самотності»** здійснено огляд провідних досліджень з тематики в межах богослов'я, філософії, соціології та психології. Зокрема, в роботі зроблено аналіз праць Григорія Ніського, Григорія Палами, Климента Александрійського та ін., в яких розкрито сутність поняття самотності з богословської парадигми як результату відокремлення людства від Бога через гріхопадіння (*ісихастський підхід*). Підкреслено, що, в межах цього підходу, подолання проблеми самотності і духовне «одужання», відповідно, вважаються можливими завдяки досягненню людиною «єднання з Богом» через «ісихію» – безмовне усамітнене спілкування з Богом у молитві. З точки зору *трансценденталістського підходу* (Р. Емірсон, Г. Торо) самотність осмислюється, з одного боку, як результат відчуження сучасної людини від природи, суспільства та від самої себе, а з іншого – як джерело активізації творчих сил особистості. На основі огляду робіт філософів – представників *екзистенціалістського підходу* (М. Бердяєв, М. Бубер, М. Гайдеггер, С. К'єркегор, Б. Міюскович, К. Мустакас, Ж. П. Сартр, В. Соловйов, Е. Фромм) зроблено висновок, що, з точки зору екзистенціалізму, витoki самотності знаходяться в самій унікальній природі людини, що унеможливорює її зрозуміння іншою людиною. В екзистенціалізмі також підкреслюється ідея функціональності самотності як підґрунтя для осмислення людиною своєї неповторності й ідентичності.

Феномен самотності у контексті суспільного розвитку і діяльності особистості розглянуто з різних позицій – у межах *соціально-культурологічного підходу* (Р. Денні, П. Покровський, Д. Рісмен, П. Слейтер та ін.); *когнітивного підходу, або теорії соціальних порівнянь* (Л. Пепло, Д. Перлман, Ж. Пузанова), виокремлено культурно-історичні причини самотності (О. Данчева, І. Кон, Ю. Швалб).

Відзначено, що психологічні концепції концентрують увагу на дослідженні самотності як одного з найбільш болючих негативних особистісних переживань, розкривають її психологічні механізми: в межах *психоаналітичного, або психодинамічного підходу* (Г. Зілбург, Г. Салліван, Ф. Фромм-Рейхманн та ін.); *феноменологічної теорії* (К. Роджерс); *інтераціоналістського підходу* (Р. Вейс, К. Еллісон, Г. Коллінз); *інтимного підходу* (В. Дерлега, С. Маргуліс, Б. Уінстед); *інтегративної моделі* самотності (Т. Джонсон, В. Седлер). Роботи Дж. Касіоппо, С. Касіоппо, Н. Крістакіса, Дж. Фаулера та ін. розвивають *еволюційну теорію, або теорію інфекційної самотності*, як напрямок соціальної неврології. Окрему увагу у підрозділі приділено психологічним причинам самотності з точки зору *теорії прив'язаності*. На основі огляду праць Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, С. Хазан, Ф. Шейвера та основних сучасних доробок, у контексті цієї теорії прослідковано зв'язок між стилями прив'язаності у міжособистісних стосунках людей та переживанням ними самотності, а саме: встановлено, що людям із будь-яким із ненадійних стилів прив'язаності (амбівалентним, уникаючим, хаотичним) більш притаманне переживання самотності, ніж людям із надійним стилем прив'язаності.

На підставі досліджень М. Бредшоу, К. Еллісона, Л. Кіркпатрика, Т. Клінтона, А. Ле Ру, Р. Палутзіана, Г. Сібсі, Дж. Хілл обґрунтовано зв'язок теорії прив'язаності, самотності та релігійності. Зокрема, встановлено, що переконання християн про можливість близьких довірливих стосунків із Богом, сприяють зниженню рівня самотності серед християн, що забезпечується також доступною соціальною підтримкою церковної громади.

У підрозділі 1.2 *«Становлення категоріального апарату у вивченні самотності»* був зроблений огляд найбільш відомих типологій самотності. На основі досліджень М. Бердяєва, Р. Вейса, С. К'єркегора, В. Седлера, Г. Шагівалєєвої виокремлено п'ять основних типів самотності: *соціальна, емоційна, культурна, екзистенційна, духовна*. Визначено, що соціальна (або комунікативна) самотність є наслідком позбавлення людини можливості змістовного обміну інформацією або браку спілкування на рівні розуміння ідей; емоційна (або інтимна) самотність виникає при розриві глибоких довірливих душевних стосунків із значимими людьми та відсутності відчуття розуміння, єдності, близькості з ними. Культурна (або профетична) самотність розуміється як суб'єктивне відчуття відчуження християнина від тих культурних та суспільних цінностей, що оточують його, глибоке незадоволення суспільством, а позитивний аспект цього типу самотності полягає в тому, що вона сприяє кристалізації ідентичності християнина та переоцінці цінностей. Зауважено, що в контексті секулярних суспільств такий тип самотності є нормою і необхідною частиною справжнього християнського досвіду. Показниками екзистенційної самотності є відчуття самовідчуження, розчарування, розгубленості людини у Всесвіті і нерозуміння нею свого покликання, сенсу та цілі власного

життя. Показниками духовної самотності є переживання певного розриву, відсутності зв'язку та довіри у стосунках християнина з Богом, відчуття «покинутості» Богом.

На підставі наукових праць подана авторська класифікація видів, типів, показників, рівнів та проявів самотності; запропоноване авторське визначення поняття «самотності християн»; уточнено зміст поняття «самотність», «усамітнення», «відчуження», «відлюддя», «ізоляція», «депривація» та «одинокий спосіб життя».

Визначенню й аналізу найбільш суттєвих причин виникнення самотності та типових особливостей самотньої людини присвячено **підрозділ 1.3 «Причини самотності та особливості образу самотньої людини»**. Серед основних причин виникнення самотності християн визначено наступні *соціальні чинники*: об'єктивні фактори, що характеризують явища і процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві (урбанізація, культурно-політичні зміни, соціально-економічна нестабільність, глобалізація, технологізація, індивідуалізація тощо), соціальний статус (вікові, статеві, професійні особливості; конфесійна приналежність, рівень матеріального забезпечення; сімейне положення, одинокий спосіб життя тощо) та життєві кризові ситуації (втрата близьких стосунків через смерть, хворобу, розлучення, переїзд). *Психологічні чинники*: індивідуальні особливості людей (низька самооцінка, інтроверсія, сором'язливість, окремі когнітивні установки, що перешкоджають формуванню близьких стосунків, наприклад, базова апріорна недовіра до інших людей, брак відвертості у стосунках, спільності інтересів і поглядів) та комунікативні особливості (нерозвиненість комунікативних навичок тощо). Визначено, що *богословські чинники* (певні релігійні практики та переконання або вірування окремих християн, що не відображають надійну прив'язаність віруючої людини до Бога, так само як і негативний образ Бога у свідомості певних християн) – є факторами, що спричиняють відчуття самотності духовного типу.

На підставі огляду чинних статистичних даних та наукових досліджень Б. Д'Омбрес, Дж. Джонса, А. Лейхонена, Л. Пепло, Г. Хофстеде, Ф. Шейвера та ін., у розділі здійснено аналіз існуючих соціокультурних світових і українських тенденцій, які відбуваються в шлюбній і демографічній сферах (підвищення віку першого вступу у шлюб, зменшення чисельності шлюбів, що укладаються щорічно, зменшення частки нуклеарної сім'ї у соціальній структурі, підвищення частки розлучень і конкубінату), а також аналіз концепцій одинокого способу життя (solo living). Зазначено, що усі згадані вище суспільні процеси, і зокрема, – одинокий спосіб життя, який наразі є найпоширенішим типом домогосподарств у Західній Європі та Північній Америці й набуває все більшої популярності в Україні, та з богословської точки зору, вірогідно, є однією з ознак «останнього часу», – відіграють певну роль у формуванні переживання самотності серед християн України.

Другий розділ «Богословський аналіз самотності, ізоляції та усамітнення» розкриває сутність і семантичне навантаження поняття «самотність» та його корелятивів з богословської перспективи.

У **підрозділі 2.1 «Поняття самотності, природа Бога і людини через призму Писання»** зроблено аналіз фундаментальних біблійних текстів щодо реляційної природи як Триєдиного Бога, так і створеної за Його подобою людини, на

основі яких зроблено висновок про те, що спілкування та взаємодія є їх онтологічними рисами, а усвідомлення Своєї ідентичності – необхідною складовою. Повнота людської ідентичності, її соціальна, реляційна природа практично реалізується через приналежність людини до сім'ї та «у Христі», через прийняття до спільноти віруючих людей. Брак реалізації потреб людини породжує відчуття самотності. Інтимна або емоційна самотність породжується нереалізованою потребою у близькій прив'язаності, прийнятті та приналежності. Нерозуміння людиною своєї ідентичності, свого місця в житті, так само як і божественної ідентичності, ознакою чого є формування негативного образу Бога, призводить до руйнації спілкування з Ним, породжує відчуття екзистенційної і духовної самотності відповідно, які, своєю чергою, спричиняють соціальну самотність, пов'язану із проблемами у взаємостосунках з іншими людьми.

Підрозділ 2.2 «Біблійні наративи самотності» присвячено огляду основних біблійних оповідей, що висвітлюють приклади культурного (профетичного), соціального, емоційного, екзистенційного та духовного типів самотності. Визначено, що поняття «культурна самотність» включає такі конструкти як «окремість», «особливість», «неповторність», «відчуження» у сенсі усвідомлення своєї унікальності, несхожості, що сприяє кристалізації ідентичності та переоцінці цінностей людиною, – і в цьому полягає позитивний аспект такого типу самотності. Відзначено, що цей тип самотності був частиною досвіду служіння Богу майже всіх біблійних пророків і певною мірою є нормою досвіду кожного християнина, хто прагне жити за високими біблійними моральними стандартами. На підставі аналізу книг Екклезіаста, Йова, Псалмів виокремлено показники екзистенційної самотності (брак сенсу життя, пошук свого місця у Всесвіті, особливо в період кризових життєвих потрясінь і страждань), соціальної самотності (відсутність взаємодоповнюючих дружніх та сімейних стосунків) та емоційної самотності (брак прив'язаності у міжособистісних стосунках). Обґрунтовано також, що гріховність людини є першоджерелом духовної самотності, і без довірливих стосунків із Богом, згідно з Писанням, людина «приречена» страждати від духовної самотності, одним із проявів якого є відчуття «богозалишеності». Причому, це відчуття може досвідчуватися як окремою людиною, так і цілим народом. Проблему духовної, екзистенційної, соціальної та емоційної самотності людини можливо принципово вирішити тільки через викупну смерть Христа, яка розмикає коло ворожнечі з Богом і іншими людьми, коло непорозуміння та самотності.

У **підрозділі 2.3 «Кореляти самотності в контексті Писання»** здійснено аналіз біблійного погляду на феномен самотності, практики усамітнення та ізоляції. Узагальнюючи біблійну концепцію щодо самотності, знаходимо в Писанні переважно негативну оцінку феномена самотності, спорідненого до відчуття залишеності, сирітства, так само як і ізоляції – як засобу покарання. Проте, позитивний аспект самотності полягає у тому, що самотність, як зубний біль, сигналізує людині про існування певних проблем і неузгодженостей у її стосунках – з іншими значимими людьми, спільнотами, з собою і Богом. Зазначено, що Біблія підкреслює також терапевтичну роль практики усамітнення заради спілкування віруючої людини з Богом задля її духовного оновлення та зміцнення.

У третьому розділі «Самотність та одинокий спосіб життя в історії християнства» аналізується, як самотність, безшлюбність і одинокий спосіб життя осмислюються та практично розвиваються в історії християнської церкви, а також як духовна практика усамітнення реалізується в чернецтві.

У підрозділі 3.1 «Визначення ключових понять в контексті Писання, ранньохристиянської богословської думки та сучасності» на основі порівняльного аналізу основоположних біблійних текстів і праць сучасних науковців (П. Браун, К. Веір, Л. Віннер, Б. Данилак, Б. Де Пауло, А. Кідер, Е. Кларк, К. Колон, К. Олсон, Дж. Рейнольдс, Р. Сімпсон, Л. Сміт, Б. Філд, Г. Холланд та ін.) уточнено зміст понять «одинокий спосіб життя», «безшлюбність», «зречення», «цнотливість», «целібат» та окреслено їх зв'язок із такими поняттями як «самотність» та «усамітнення», а також зміни смислового навантаження зазначених понять в історичному контексті. Зроблено висновок, що як шлюб, так і безшлюбний спосіб життя, є актуальними духовними даруваннями для християнської церкви сьогодення, які даються Богом задля оптимального оснащення віруючої людини на служіння Господу.

На підставі аналізу робіт Отців Церкви (Августина Аврелія, Амвросія Медіоланського, Афанасія Великого, Василя Кесарійського, Григорія Богослова, Івана Золотоуста, Ігнатія Антіохійського, Ієроніма Стридонського, Іриней Лійонського, Іустина Мученика, Климента Александрійського, Климента Римського, Орігена, Тертуліана) у підрозділі 3.2 «Генега латинської та візантійської традицій безшлюбності християн» досліджено історію розвитку богословських поглядів на самотність та стан безшлюбності в християнській церкві перших чотирьох століть, обґрунтована популярність цих явищ в церкві західної та східної традицій. Встановлено, що пріоритетне ставлення серед представників традиційних напрямків східного і західного християнського обряду до безшлюбності як до більш духовної форми життя, що наразі має імперативний характер для більшості священнослужителів цих християнських конфесій, ґрунтується більше на історико-культурних засадах традицій, ніж на Писанні.

У підрозділі 3.3 «Протестантський погляд на самотність і безшлюбний спосіб життя в сучасному українському контексті» здійснено аналіз сучасних суспільних тенденцій і процесів (популярність одинокого способу життя (solo living), занепад моральності, кризи інституту шлюбу та знижування народжуваності) й існуючих у християнських церквах протестантського напрямку поглядів щодо безшлюбного та одинокого способів життя. Зроблено висновок, що християнами протестантського напрямку безшлюбність сприймається переважно як прояв духовного дару, даного окремим християнам в незалежності від особливості їх служіння в церковній громаді. Одночасно підкреслено необхідність переосмислення євангельської позиції щодо самотності та одинокого способу життя християн.

Четвертий розділ «Результати емпіричного дослідження самотності» присвячений виявленню кількісних і якісних характеристик, показників та рівнів прояву самотності серед християн України, їх ставлення до самотності, а також визначенню чинників, що впливають на переживання самотності серед християн: соціальних (вік, стать, сімейний статус (зокрема безшлюбність), наявність друзів,

родини, конфесійна приналежність (православ'я, католицизм, протестантизм), залученість віруючої людини до служіння в своїй церковній громаді тощо), особистісних (особливості стилю прив'язаності у міжособистісних стосунках, наявність усвідомлення віруючою людиною цілі та призначення власного життя) та духовних чинників (особливості стилю прив'язаності в особистісних стосунках із Богом, образ Бога в свідомості християн).

У *підрозділі 4.1 «Обґрунтування вибору методології, гіпотези, вибірки»* охарактеризовано особливості методологічного підходу до дослідження самотності; висвітлено процедуру розробки методології вимірювання типу та рівню переживання самотності серед християн України, процес стандартизації, адаптації та факторизації авторської тестової методики – «Опитувальника самотності серед християн» (ОССХ), що дало змогу виявити структуру явища самотності християн, виділити її основні компоненти, вказати вагу та місце кожного з них у складній системі взаємозв'язків. Виявлено фактори, які є окремими складовими феномена самотності християн, розкривають різні аспекти самотності та емпірично повною мірою відповідають виділеним типам самотності. Надалі ці компоненти використовувалися як окремі шкали для t-статистики, кореляційного та дисперсійного аналізів.

На основі виявлених типів самотності визначено їх основні показники. Показниками соціальної самотності є відсутність для людини можливості змістовного обміну інформацією або спілкування на рівні розуміння ідей із значимими людьми, такими як: сім'я, друзі та громада. Показниками емоційної самотності є суб'єктивна болісна реакція людини на відсутність тісної емоційної прив'язаності, її нездатність знайти душевний відгук, прийняття та розуміння в іншій значимій близькій людині. Показниками культурної самотності є відчуття відчуження людини від соціокультурних цінностей та норм, її глибоке незадоволення суспільством. Показниками екзистенційної самотності є відчуття відсутності цілеспрямованості та сенсу життя людини, а також брак відповідальності за власне життя. Показниками духовної самотності є відчуття певного розриву у стосунках між віруючою людиною і Богом, відсутність близької прив'язаності до Бога, заснованої на образі надійного, люблячого Бога у свідомості віруючої людини.

У *підрозділі 4.2 «Результати емпіричного дослідження за методикою “Опитувальник самотності серед християн” (ОССХ)»* на основі визначених факторів та показників обґрунтовано рівні прояву феномена самотності: низький, середній, високий. В результаті частотного аналізу отриманих емпіричних даних виявлено числові показники рівнів загального прояву самотності серед християн. Низький рівень загального показника самотності (за методикою UCLA-3) виявлено у 24 % християн України, середній рівень – у 60 %, і у 16 % респондентів – високий рівень прояву самотності. За соціальним показником низький рівень самотності виявлено у 12 % респондентів – християн України. Проте в інших 76 % виявлено середній рівень прояву соціальної самотності, у 12 % – високий. Для них характерними є відсутність зв'язків та взаємного спілкуванням з друзями, сім'єю, церковною громадою, відчуття незадоволеності цим спілкуванням, брак спільності інтересів і поглядів, достатньо низький рівень розвитку комунікативних навичок.

За емоційним показником 20 % християн України вважають себе не самотніми, тобто мають низький рівень емоційної самотності, 60 % – середній, і ще 20 % – високий. Для таких респондентів характерним є відчуття невпевненості у собі, емоційна нестабільність, дефіцит душевної близькості, емоційної теплоти, відвертості через базову недовіру в їх міжособистісних стосунках з романтичним партнером чи найближчим другом, незважаючи на наявність регулярного спілкування з ними.

Розподіл результатів за рівнями прояву культурної самотності виявився таким: низький рівень культурної самотності спостерігався у 16 % опитаних, середній – у 66 % з усієї вибірки, і високий – у 18 % респондентів відповідно. Для християн із високим рівнем переживання культурної або профетичної самотності характерне яскраво виражене відчуття відірваності від оточуючого їх сучасного культурного середовища, відкидання ними загальноприйнятих соціальних норм і цінностей, низька соціальна активність та негативні очікування від соціальної взаємодії.

За екзистенційним показником низький рівень переживання самотності виявився у 18 % християн, у 65 % – середній рівень, високий – у 17 % респондентів. Такі християни з високим рівнем екзистенційної самотності знаходяться у постійному пошуку сенсу життя, своєї ролі та призначення у світі, їх характеризує брак задоволення та усвідомлення соціальної цінності власного життя, страх або небажання брати відповідальність за нього.

За показником духовної самотності виявлено наступний розподіл результатів: 12 % християн мають низький рівень духовної самотності (тобто вони мають, на їх думку, надійні емоційно теплі, близькі та глибокі стосунки з Богом), у 72 % респондентів встановлено середній рівень, і у 16 % – високий рівень духовної самотності. Остання зазначена група християн характеризується майже постійним суб'єктивним відчуттям своєї «богозалишеності», відокремленості, покинутості Богом, вони мають один із стилів ненадійної прив'язаності до Бога (амбівалентний, уникаючий чи хаотичний), а також негативний образ Бога у своїй свідомості (як далекого, недосяжного, байдужого, жорстокого і несправедливого).

У більше ніж половини опитаних християн (51 %) зафіксовано низький рівень негативного ставлення до усамітнення, 32 % мають середній, а 17 % – високий рівень негативного ставлення до усамітнення. Для останньої групи характерне відчуття відрази до усамітнення, страху залишатися на самоті, усвідомлення своєї індивідуальності перетворене для них у відчуття ізольованості від інших людей. У них несформовані вміння ефективного використання вільного часу без спілкування з іншими людьми. Зроблено висновок, що позитивне ставлення християнина до усамітнення діє як захист від почуття самотності в період, коли він перебуває на самоті. Відраза ж до усамітнення, навпаки, може посилити вразливість християнина до самотності під час перебування наодинці з собою.

Спираючись на останні розробки щодо застосування теорії прив'язаності до релігійних явищ – впливу образу Бога на формування стосунків християн із Богом і почуття самотності – та на результати авторського соціологічного дослідження особливостей переживання самотності серед сучасних християн України, у

підрозділі було доведено: існування достовірного статистичного зв'язку емоційної, соціальної, культурної та екзистенційної самотності із духовною самотністю, яка, насамперед, проявляється у негативному образі Бога у свідомості віруючих та в їхній ненадійній прив'язаності до Нього; встановлено також, що надійна прив'язаність християнина як до Бога, так і до інших значимих людей, нівелює переживання ними самотності будь-якого типу, а християни, яким притаманний амбівалентно-тривожний (або залежний) та хаотичний стилі прив'язаності у стосунках із значимими людьми, демонструють й найвищі показники у рівні переживання духовної самотності.

Грунтуючись на результатах кореляційного аналізу, доведено, що відсутність залучення віруючих до служіння, яке їм подобається виконувати в своїй церкві, є одним із факторів, що детермінує переживання ними самотності, особливо соціальної, яка пов'язана із відчуттям відокремленості та браку змістовного спілкування таких віруючих з іншими християнами, що мають спільні цінності й інтереси.

На основі отриманих емпіричних даних зроблено висновок, що жодних суттєвих відмінностей між віковими групами за показниками будь-якого типу самотності (за виключенням духовної) виявлено не було: з'ясувалося, що християни середньої вікової категорії (30-49 років), за їх власною оцінкою, загалом мають більш надійні та довірчі стосунки із Богом порівняно із представниками більш молодшого та старшого покоління християн.

На основі аналізу результатів опитування щодо впливу статі та сімейного статусу на досвідчення самотності серед християн, виявилось, що жінки-християнки України переживають самотність за загальним показником (за методикою UCLA-3) майже вдвічі гостріше, ніж чоловіки; і чоловіки-християни загалом мають більш позитивне уявлення про Бога як люблячого і близького. Було виявлено, що серед категорії християн, що не перебувають у шлюбі або не мають близьких романтичних стосунків, хто овдовіли або розлучилися, – в середньому рівень емоційної, соціальної, культурної, екзистенційної самотності та загальної самотності за UCLA-3 є значно вищим, ніж рівень кожного з цих типів самотності серед одружених чи заміжніх християн.

На основі здійсненого аналізу отриманих емпіричних даних щодо впливу певних форм релігійності на переживання самотності, зроблено висновок, що існує істотна відмінність між переживанням екзистенційної та духовної самотності серед представників різних християнських конфесій: зокрема православним віруючим більшою мірою притаманний унікаючий стиль побудови взаємостосунків із Богом та у вдвічі більш негативний образ Бога в їх свідомості порівняно із відповідними показниками представників протестантської гілки християнства. Ці фактори разом із більш вираженою тривожністю у стосунках із Богом становлять майже у півтора рази вищі показники духовної та екзистенційної самотності серед православних, ніж серед протестантських віруючих. На основі отриманих даних можна констатувати, що надійна прив'язаність до Бога є обернено пов'язаною з духовною самотністю, тоді як всі ненадійні стилі прив'язаності до Бога є, навпаки, прямо пов'язаними з переживанням духовної самотності.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено результати дослідження феномена самотності та самотного способу життя сучасних християн з богословської та соціологічної перспективи, які дозволяють зробити наступні загальні **висновки**:

На основі комплексного аналізу та узагальнення основних існуючих теоретичних філософських, богословських, соціологічних і психологічних підходів до вивчення феномена самотності обґрунтовано, що самотність є багатогранним явищем, яке потребує системного всебічного вивчення. В результаті огляду наукової філософської літератури встановлено, що самотність вважається об'єктивною реалією людського буття, інтегральною частиною розвитку людини, феноменом саморефлексії людини, результатом її своєрідного пошуку себе, свого місця у Всесвіті та Бога. Зауважено, що у можливості самоусвідомлення людини полягає позитивний аспект самотності. З богословської точки зору самотність є ознакою враженої гріхом людської душі і наслідком розриву у її стосунках із Богом та одночасно – й ознакою певного рівня духовного розвитку людини, яка досягла усвідомлення важливості формування своїх стосунків у духовній площині.

На основі аналізу закордонної та вітчизняної наукової літератури відзначено, що з точки зору соціологічних підходів до розуміння сутності досліджуваного феномена, самотність усвідомлюється як об'єктивний стан через призму проблем взаємодії особистості з суспільством. Висвітлено генезу поглядів на самотність із точки зору психологічних підходів як на суб'єктивне переживання, актуалізуючи у його попередженні важливість як тісної емоційної прив'язаності та розуміння з боку значимих людей, так і задоволення потреби у соціальних зв'язках, у соціальній інтеграції.

Визначено, що у загальному розумінні самотність – це гостре негативне переживання реального чи уявного розколу або відсутності мережі значимих відносин і зв'язків внутрішнього світу особистості, що призводить до незадоволеності потреби людини у стосунках із значимими іншими та з собою.

Запропоновано осмислення самотності як явища, що має п'ять основних типів, а саме: соціальна або комунікативна самотність, емоційна або інтимна самотність, культурна або профетична самотність, екзистенційна та духовна самотність, уточнено їх визначення.

На підставі аналізу наукових праць визначено зміст таких суміжних самотності категорій як: «одинокий спосіб життя», «усамітнення», «ізоляція», «відчуження», «відлюддя», «ретрит», «анакоретство» та «депривація»; запропоновано авторську структурно-логічну схему поняття самотності.

Обґрунтовано, що самотність є актуальною складною духовною та соціально-психологічною проблемою, яка детермінована низкою соціально-психологічних і духовних чинників, а саме: процеси та явища, що відбуваються в сучасному суспільстві (політична, соціально-економічна невизначеність, урбанізація, глобалізація, технологізація, індивідуалізація тощо); життєві кризові ситуації (переїзд, розлучення, хвороба, що передбачає ізоляцію, смерть близької людини тощо); психологічні особливості людей (перш за все, низька самооцінка, когнітивні

установки, що перешкоджають формуванню близьких стосунків); комунікативні особливості (інтроверсія, сором'язливість, нерозвиненість навичок спілкування тощо); соціальний статус (вікові, статеві, національні особливості; сімейний статус, самотній спосіб життя тощо; і, врешті, духовні чинники (певні релігійні практики та переконання або вірування деяких християн, що не відображають їх надійну прив'язаність до Бога).

В результаті опрацювання окремих біблійних уривків щодо богослов'я самотності, встановлено, що концепція реляційності Бога у взаємодії всіх трьох Особистостей Трійці дає можливість зробити висновок, що самотність не є онтологічною ознакою Бога; відзначено також, що людина створена відображати повноцінну, цілісну та реляційну природу Божу, що проявляється в її здатності до формування тісних зв'язків та приналежності. Доведено, що ці дві потреби кожної особистості в усвідомленні її унікальності та приналежності є невід'ємними, закладеними Богом людськими потребами, тоді як брак реалізації цих потреб породжує відчуття самотності людини: інтимна або емоційна самотність породжується нереалізованою потребою у близькій прив'язаності, прийнятті та приналежності; нерозуміння людиною своєї ідентичності, свого місця у Всесвіті є проявом екзистенційної самотності, так само як і брак усвідомлення божественної ідентичності, тобто формування негативного образу Бога у свідомості християнина, призводить до руйнації спілкування з Ним та породжує поряд з екзистенційною самотністю відчуття духовної самотності, які, зі свого боку, спричиняють соціальну та емоційну самотності, пов'язані із проблемами у взаємостосунках з іншими людьми. Отже, єдність і близькість людей один з одним опосередковані стосунками з Богом. З іншого боку, певне переживання культурної самотності є природною частиною справжнього християнського досвіду.

Встановлено також, що, відповідно до новозавітного християнського вчення, повнота людської ідентичності «у Христі» практично реалізується через соціальну, реляційну природу людини в межах сім'ї – у шлюбі між чоловіком і жінкою, а також у приналежності християнина до громади віруючих у Христа людей. Підкреслено, що завдяки відкупній роботі Христа здобувається присутність Бога Духом Святим із Своїм народом, чим долається, перш за все, духовна самотність людини, яка бере свої витoki у людській гріховності.

На основі наративів Писання проаналізовано численні приклади духовної самотності, частиною якої є почуття «богозалишеності», кульмінацією якого були страждання Христа на хресті; приклади соціальної, екзистенційної, культурної або профетичної самотності, а також усамітнення та ізоляції. Поряд із переважно негативною оцінкою самотності, підкреслено й її позитивну роль як фактору, який допомагає християнину ідентифікувати наявність проблеми у стосунках з собою, іншими людьми та Богом. Також зауважено терапевтичну функцію тимчасового усамітнення заради спілкування із Богом як необхідного засобу для подолання проблеми самотності та відновлення духовних і душевних сил людини.

В результаті порівняльного аналізу праць сучасних науковців та богословської спадщини патристичної доби щодо безшлюбного та самотнього способу життя християн, визначено, що безшлюбність була явищем, хоч і аномальним для

стародавнього юдейсько-римського соціального контексту, в якому розвивалася перша християнська церква, проте достатньо розповсюдженим і глибоко вкоріненим в подальшій історії церкви, де безшлюбність була нерозривно пов'язаною із незайманістю (дівоцтвом) та утриманням, а повне, добровільне і зважене рішення християн про посвячення на служіння Богу – основним її мотивом. Встановлено, що головними причинами широкого розповсюдження безшлюбності серед християн II-VI сторіччя були: вплив особистого прикладу життя Ісуса Христа та апостола Павла на свідомість віруючих, ідеалізація та популяризація дівоцтва Отцями Церкви, укорінена у впливові на них філософських ідей гностицизму, стоїцизму; есхатологічні очікування багатьох віруючих і пов'язані з ними ідеї Царства Божого, вільного від примату фізіологічних і матеріальних потреб, а також пошук християнами зразка справжньої духовності на тлі морального занепаду соціуму Римської Імперії. Підкреслено, що розвиток безшлюбності та чернецтва серед багатьох віруючих на світанку християнської ери сприяв переосмисленню категорії сім'ї – сім'ї Божої.

Базуючись на порівняльному аналізі стану теоретичної розробки теми безшлюбності та самотності як способу життя в межах католицького, православного та протестантського напрямків християнства, зроблено висновок, що безшлюбний спосіб життя в утриманні не є більш духовною формою життя, ніж шлюб, а, швидше, духовним даром, який лише за умови його наявності та добровільності вибору християнина дає можливість більш ефективного служіння Богу, й який потрібно використовувати для духовного блага сучасної церкви.

Визначено також, що одним із проявів безшлюбності в сучасному секулярному соціумі є явище самотності як способу життя (*solo living*), яке дедалі стає все більше популярним типом проживання. Проте, на відміну від безшлюбності патристичних часів, сучасне самотнє проживання не ставить акцент на служінні Богу, а, в основному, є заснованим на вільному виборі людини проявом індивідуалістичних ідеалів свободи і комфорту. Підкреслено також, що вільний вибір людини на користь самотнього способу життя, хоча й є пов'язаним із вищими показниками морального задоволення власним життям, проте може загострювати почуття емоційної самотності та соціальної ізоляції. Одночасно підкреслено, що акцентуація «сімейних цінностей» в українських євангельських колах спричинює певну стигматизацію дорослих християн, які не перебувають у шлюбі, змушуючи їх переосмислювати свою самотність і те, як вони вписуються у сучасний церковний український контекст, що, своєю чергою, актуалізує необхідність подальшої розробки євангельського погляду на безшлюбність для розвитку християнської церкви взагалі та рішення проблеми самотності зокрема.

Зазначено, що безшлюбність і пов'язане з нею утримання грають роль у переживанні християнами емоційної самотності за умови, якщо безшлюбність не є результатом їх свідомого вибору і не осмислюється ними як дар Божий, а як збіг обставин, і навпаки – вільно обрана безшлюбність та самотній спосіб життя допомагає викристалізуватися ідентичності віруючого, яка ґрунтується на приналежності до християнської спільноти як сім'ї віруючих у Христа. Підкреслено також, що культурна самотність християн, які, не перебуваючи в шлюбі, живуть в

утриманні і цнотливості, їх відчуття своєї «інакшості» – часто є наслідком їх прагнення наслідувати Христу у своїй повсякденній практиці життя, яке віддеркалює моральний імператив Писання, але суперечить диктату світської культури сьогодення.

Базуючись на проведеному аналізі наукових досліджень та сформульованому робочому понятті феномена самотності серед християн України, було визначено види, рівні, прояви та показники п'яти типів самотності. Показниками емоційної самотності є брак інтимних чи романтичних стосунків, відсутність тісного емоційного зв'язку з іншою значимою людиною (на кшталт дружніх двосторонніх взаємних стосунків); показником соціальної самотності є відсутність для людини можливості змістовного обміну інформацією на рівні розуміння ідей, брак спілкування із членами сім'ї або ширшим колом друзів та громадою; показниками екзистенційної самотності є почуття безглуздості, спустошеності, безпорадності, відсутності цілеспрямованості, сенсу, впливу і відповідальності за власне життя; показником культурної самотності є почуття відірваності, відмови або відчуження людини від сучасного культурного середовища, оточуючих соціальних норм і цінностей, глибоке незадоволення суспільством; показниками духовної самотності є відсутність надійної прив'язаності християнина до Бога разом із негативним образом Бога у його свідомості, а також суб'єктивне відчуття християнином своєї «богозалишеності».

Ґрунтуючись на засадах минулих закордонних і вітчизняних досліджень розроблено новий інструментарій, що дозволяє вимірювати рівні кожного з типів самотності та їх показники. Доведено, що розроблений україномовний авторський «Опитувальник самотності серед християн» (ОССХ) має задовільні наукометричні показники (структуру взаємозв'язків, консистентність шкал, конструктну валідність, надійність) і може бути рекомендований для використання у повному обсязі в дослідженнях, спрямованих на поглиблений аналіз різних типів самотності серед християн.

На основі означених показників охарактеризовано рівні (високий, середній та низький) прояву самотності. Представлено результати діагностики переживання самотності серед християн України. У значної частини християн встановлено високі (15-20%) та середні (60-78%) рівні прояву самотності особливо за показниками емоційного, соціального та духовного типу самотності.

На базі результатів проведеного емпіричного дослідження самотності серед християн України встановлено існування суттєвого впливу таких незалежних соціально-культурних і психологічних факторів на переживання християнами України самотності різного типу: віку, статі, сімейного статусу, стилю прив'язаності християн до інших значимих людей і до Бога, їх залученості до служіння у своїх церковних громадах та їх ставлення до усамітнення.

Зокрема, на основі факторного, кореляційного та дисперсійного аналізів доведено, що християни, які мають надійний стиль прив'язаності у стосунках із іншими значимими людьми, є менш схильними до переживання самотності загалом; також було виявлено, що християни, яким притаманний будь-який ненадійний стиль прив'язаності до інших значимих людей, схильні проектувати такі уявлення про

взаємостосунки на свій образ Бога, демонструючи й майже вдвічі більші показники у рівні переживання духовної самотності. Також за результатами оцінки впливу віку респондентів на переживання духовної самотності було виявлено, що християни середньої вікової категорії загалом мають більш надійні та довірчі стосунки із Богом порівняно із представниками більш молодшого та старшого покоління християн.

Одночасно було встановлено, що такий фактор як стать респондентів теж впливає на особливості переживання ними самотності: на загальному рівні жінки-християнки України переживають самотність майже вдвічі гостріше, ніж чоловіки; а чоловіки-християни в цілому мають більш позитивне уявлення про Бога як люблячого та близького.

Додатково було підтверджено, що сімейний статус християн, своєю чергою, суттєво впливає на переживання ними самотності будь-якого типу (за виключенням духовної), а саме: серед категорії християн, що не перебувають у шлюбі або не мають близьких романтичних стосунків, хто овдовів або розлучився – в середньому рівень емоційної, соціальної, культурної, екзистенційної самотності та загальної самотності за UCLA-3 є значно вищим, ніж рівень кожного з цих типів самотності серед одружених чи заміжніх християн.

Доведено також, що відсутність залучення віруючих до служіння, яке їм подобається виконувати в своїй церкві, є одним із факторів, що детермінує переживання ними самотності, особливо соціальної, яка пов'язана із відчуттям відокремленості таких віруючих людей та браку змістовного спілкування з іншими людьми, що мають спільні цінності й інтереси. В ході аналізу отриманих даних також було підтверджено існування оберненої кореляції між позитивним ставленням християнина до усамітнення та переживанням самотності.

Було виявлено, що існує істотна відмінність між переживанням екзистенційної та духовної самотності серед представників православної та протестантської християнських конфесій, адже ці показники виявився у півтора рази вищі серед православних, ніж серед протестантських віруючих за критеріями наявності негативного образу Бога у свідомості віруючих, ненадійного стилю прив'язаності до Бога і пошуку сенсу свого життя. На основі отриманих даних зроблено висновок, що конфесійна приналежність відіграє важливу роль у переживанні самотності духовного й екзистенційного типів через формування певного образу Бога у свідомості християн.

Проведене дослідження не претендує на остаточне осмислення проблеми самотності християн України. Основними обмежувачими факторами цього дослідження були використання даних респондентів-християн лише з України, недостатньо активна участь в опитуванні представників католицької гілки християнства та представників різних сімейних статусів, що призвело до неврахування їхніх відповідей у цьому дослідженні та до неможливості бачення «повної картини» розвитку самотності серед християн. Перспективними вважаємо проведення подальшого лонгітюдного дослідження із використанням більш нюансованого інструментарію на більшій вибірці задля вивчення питань впливу на переживання самотності таких факторів, як рівень матеріального забезпечення, сімейний статус, національно-культурна та релігійна приналежність респондентів, наявність у них

певного духовного досвіду та інших аспектів внутрішньої релігійності. Цікавим предметом наукових досліджень залишаються також питання змісту, форм і методів взаємодії християн, духовних наставників та церковних громад в аспекті розробки ефективних стратегій подолання різного типу самотності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях:

1. Чернобай, Валерия А. “Духовная практика девственности и безбрачия в истории христианской церкви.” *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* 132, № 5 (2018): 220-224.
2. Чернобай, Валерия А. “Концепты одиночества, уединения и безбрачного образа жизни на страницах писания: обзор текстов Ветхого и Нового Заветов.” *Філософія ФіП* 6 (2017): 116-123.
3. Чернобай, Валерия А. “Самотність і стать: гендерні відмінності в переживанні самотності серед християн.” *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* 135 № 8 (2018): 194-198.
4. Чернобай, Валерия А. “Теоретичні засади вивчення феномена самотності.” *Практична філософія* 69, № 3 (2018): 208-213.
5. Чернобай, Валерия А. “Стратегії подолання самотності християн: соціально-релігійний аспект.” *Практична філософія* 68, № 2 (2018): 193-199.
6. Chornobai, Valeriia A. “Faith and Loneliness”. *Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України, серія “Гуманітарні студії”* 280 (2018): 159-166.
7. Chornobai, Valeriia A. “The Development and Initial Validation of the Loneliness Inventory for Christians (LIFC).” *Skhid: Philosophical Sciences* 1, no. 165 (January-February 2020). <http://skhid.kubg.edu.ua/article/view/197021>.

2. Статті в іноземних наукових фахових виданнях:

8. Chornobai, Valeriia. “Attachment to God as a Deterrent against Loneliness.” *Modern Science – Moderní věda* 1 (2018): 79-85.
9. Chornobai, Valeriia. “Loneliness Caused by Technology and Social Media Use.” In *Being Human in a Technological Age: Rethinking Human Anthropology. Christian Perspectives on Leadership and Social Ethics Series 7*, edited by Steven C. van den Heuvel, 23-34. Leuven, Belgium: Institute of Leadership and Social Ethics, Evangelische Theologische Faculteit, 2020.

3. Статті в інших наукових збірниках:

10. Бай, Валерий (Чернобай, Валерия). “Девственность как элемент духовной жизни.” *Альманах “Богомыслие”* 12 (2013): 112-124.
11. Бай, Валерий (Чернобай, Валерия). “Феномен одиночества христиан молодого и среднего возраста” *Альманах “Богомыслие”* 13 (2013): 106-119.
12. Чернобай, Валерия. “Безбрачие и одиночество.” В *Славянский библейский комментарий. Современная евангельская перспектива*, ред. С. Санникова, 1588-1589. Киев: ЕААА, Книгоноша, 2016.
13. Чернобай, Валерия. “Девственность и воздержание.” В *Славянский библейский комментарий. Современная евангельская перспектива*, ред. С. Санникова,

1708. Київ: ЕААА, Книгоноша, 2016.

14. Гриценко Вікторія, Чорнобай Валерія. “Ставлення населення України до євангельських християнських церков.” 342-349 (авторський внесок – 60 %). В *Протестантські церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (до 500-ліття Реформації): матеріали IV всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 27-28 квітня 2017 р.), заг. ред. Е. Бистрицької, І. Зуляка, А. Колодного, П. Яроцького. Тернопіль-Київ: ФОП Осадца Ю.В., 2017.

АНОТАЦІЯ

Чорнобай В. А. Богословське осмислення феномена самотності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Міністерства освіти та науки України. Київ, 2020.

Дисертаційне дослідження присвячене проблемі осмислення феномена самотності та самотності як способу життя сучасних християн з богословської та соціологічної перспективи. Проаналізовано богословсько-соціальні чинники виникнення переживання самотності сучасних християн; уточнено зміст понять «самотність сучасних християн» та «одинокий спосіб життя» у богословсько-історичному і соціологічному контексті; подано авторську класифікацію феномена самотності, самотності як способу життя (solo living), та їх корелятивів.

Обґрунтовано, що самотність є багатогранним явищем, яке має п'ять основних типів: соціальна, емоційна, культурна, екзистенційна, духовна самотність. З богословської точки зору духовна самотність є першопричиною соціальної, культурної та екзистенційної типів самотності; вона бере свої витоки у людській гріховності, проте долається завдяки присутності Бога Духом Святим із Своїм народом у Христі.

Обґрунтовано ефективність розробленого авторського інструментарію «Опитувальника самотності серед християн» (ОССХ) для вимірювання рівнів п'яти типів самотності та їх показників. Встановлено існування суттєвого впливу наступних незалежних соціально-богословських факторів на переживання християнами України самотності різного типу, а саме: віку, статі, сімейного статусу, конфесійної приналежності, стилю прив'язаності християн до інших значимих людей і до Бога, їх залученості до служіння у своїх церковних громадах та їх ставлення до усамітнення.

Ключові слова: феномен самотності, типи самотності, самотності як спосіб життя, соціальна самотність, емоційна самотність, культурна самотність, екзистенційна самотність, духовна самотність, християни, показники самотності, кореляти самотності.

ANNOTATION

Chornobai V. A. Theological reflections on the phenomenon of loneliness. - The Qualification research paper, manuscript.

Dissertation for the degree of the candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.14 – Theology. – National Pedagogical Dragomanov University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2020.

The dissertation research is devoted to the problem of understanding the phenomenon of loneliness and solo living of contemporary Christians of Ukraine from a theological and sociological perspective. The theological and social factors of loneliness of contemporary Christians are analyzed; clarified the content of the concepts of “loneliness of modern Christians” and “solo living” in a theological, historical and sociological context; an authentic classification of the phenomenon of loneliness, solo living, and their correlates is presented.

For the first time, the author postulates that loneliness as a multifaceted phenomenon has five main types: social, emotional, cultural, existential, spiritual loneliness. From a theological point of view, the spiritual loneliness is argued to be the root cause of many other types of loneliness, which originates in human sinfulness, but is overcome by the presence of God, by the Holy Spirit in His people in Christ.

The effectiveness of the “Loneliness Inventory for Christians” (LIFC), an authentic tool developed for measuring the levels of the five types of loneliness and their indicators, is validated. It was proved that there is a significant influence on loneliness experienced by the Christians of Ukraine of the following independent socio-theological factors, namely: age, gender, family status, religious affiliation, style of Christian attachment to other significant people and God, their involvement in the church ministry, and their attitude to solitude.

Keywords: the phenomenon of loneliness, types of loneliness, solo living, social loneliness, emotional loneliness, cultural loneliness, existential loneliness, spiritual loneliness, Christians, indicators of loneliness, correlates of loneliness.

АННОТАЦИЯ

Чернобай В. А. Богословское осмысление феномена одиночества. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.14 – богословие. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2020.

Диссертационное исследование посвящено проблеме осмысления феномена одиночества и одинокого образа жизни современных христиан с богословской и социологической перспективы. Проанализированы богословско-социальные факторы возникновения переживания одиночества современных христиан; уточнено содержание понятий «одиночество современных христиан» и «одинокый образ жизни» в богословско-историческом и социологическом контексте; представлена авторская классификация феномена одиночества, одинокого образа жизни (solo living), и их коррелятов (или проявлений): отшельничество, затворничество, уединение, ретрит, изоляция, одиночное заключение, изгнание, остракизм, сенсорная депривация, отлучение, отчуждение, отторжение).

Аргументирована многогранная природа феномена одиночества, которое имеет пять основных типов: социальное, эмоциональное, культурное, экзистенциальное и духовное одиночество. С богословской точки зрения духовное одиночество является первопричиной социального, культурного и экзистенциального типов

одинокости; оно берет свои истоки в человеческой греховности, однако преодолевается благодаря присутствию Бога Духом Святым со Своим народом во Христе. Утверждается, что противоположностью одиночества является реляционность – вечная динамика во взаимодействии и взаимоотношениях, как между Личностями Троицы, так и между людьми, созданными по подобию Божьему. Полнота человеческой идентичности практически реализуется через социальную, реляционную природу человека в его принадлежности к семье и общине верующих во Христа людей. В диссертационной работе указывается необходимость переосмысления значимости понятия христианской общины как расширенной семьи в процессе преодоления одиночества.

Выявлено, что недостаток осознания человеком божественной идентичности, то есть формирование негативного образа Бога в сознании верующего человека, приводит к разрушению основанных на доверии его взаимоотношений с Богом (что является основой переживания духовного одиночества), порождает непонимание человеком собственной идентичности, своего места во Вселенной (то есть экзистенциальное одиночество), которые в свою очередь, вызывают социальное и эмоциональные типы одиночества, связанные с проблемами во взаимоотношениях с сообществами и другими людьми. С другой стороны, положительный аспект культурного одиночества заключается в том, что оно способствует кристаллизации идентичности христианина и переоценке ценностей.

Обоснована эффективность разработанного авторского инструментария «Опросника одиночества среди христиан» (ОССХ), созданного для измерения уровней пяти типов одиночества и их показателей. Установлен факт существенного влияния следующих независимых социально-богословских факторов на переживание христианами Украины одиночества различного типа, а именно: возраста, пола, семейного статуса, конфессиональной принадлежности, стиля привязанности христиан к другим значимым людям и к Богу, их вовлеченности в служение в своих церковных общинах и их отношения к уединению.

Ключевые слова: феномен одиночества, типы одиночества, одинокий образ жизни, социальное одиночество, эмоциональное одиночество, культурное одиночество, экзистенциальное одиночество, духовное одиночество, христиане, показатели одиночества, корреляты одиночества.